

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИ СУРХОНДАРЁДА ЧОРВАЧИЛИК
СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЮЗАГА
КЕЛГАН МУАММОЛАР

*Қосимов Абдусаттор Чориевич,
Термиз давлат университети жаҳон
тарихи кафедраси тадқиқотчиси*

Аннотация: Мустақиллик йиллари Сурхондарё вилоятида деҳқон ер майдонларининг кичкиналиги сабабли деҳқонларга тегишли чорва молларини озуқа билан тўла таъминлаш имконини бермайди. Вилоятнинг аксарият фермер хўжаликларидаги мавжуд озуқа таркибида пичанбоп ўтлар ва маккажўхори кўп бўлиб, ушбу экинларни кўпчилик хўжаликлар етиштиради. Омухта ем асосан товар хом-ашё биржаси (ТХБ) орқали сотилади ва уларнинг таклифи ғоят чекланган.

Калит сўзлар: Деҳқон, омухта ем, хўжаликлар, фермер хўжаликлари, чорва моллари, қўй-эчкилар.

Abstract: The years of independence in Surkhandarya region do not allow farmers to provide enough feed for their livestock due to the small size of the agricultural land. The available feed on most of the farms in the province is rich in hay and corn, and most of the farms grow these crops. Bulk feed is mainly sold through Commodity Exchange (СХВ) and their supply is extremely limited.

Key words: Farmer, forage, farms, farms, livestock, sheep and goats.

Сурхондарё вилоятида деҳқон ер майдонларининг кичкиналиги сабабли деҳқонларга тегишли чорва молларини озуқа билан тўла таъминлаш имконини бермайди. Уларнинг фақат 57 фоизи молларини ўзи ишлаб чиқарган озуқа билан (қисман бўлса-да) таъминлайди. Аксарияти эса (75 фоизи) уларни сотиб олишга мажбур. Бундан ташқари, деҳқон хўжаликларининг 62 фоизи чорва моллари учун озуқа тўплаш билан шуғулланади – ўт-хашак ўради, озиқ-овқат чиқиндиларини йиғади. Қорамолларни йўллар, ариқлар бўйи ва бошқа жойларда боқиш кенг тарқалган. Жумладан, ёлланган подачиларнинг молларни жамоат яйловларида боқиши яйловлар етишмаслиги туфайли унчалик кенг оммалашмаган. Қорамол парвариш қилаётган барча фермерлар ҳам ўз озуқа базасига эга эмас – уларнинг 70 фоизи ўз участкаларида озуқа етиштирса, 50 фоизи яйловга эга. Шу сабабли сўровда қатнашган фермерларнинг 91 фоизи чорва молларини жамоат яйловларида боқиш имкониятига эга, 42 фоизи озуқа тўплаш билан шуғулланади (ўт-хашак ўради, озиқ-овқат чиқиндиларини йиғади ва ҳоказо), 11 фоизи молларини йўллар ёқаси, ариқлар бўйида ва бошқа

жойларда боқади. Деҳқон хўжаликлариди энг кенг тарқалган озуқа маккажўхори ҳисобланади. 2007 йилда Сурхондарё вилоятида тадқиқот ўтказилган оилаларнинг 30 фоизи ушбу озуқани етиштиради ва у ўзлари ишлаб чиқарган озуқа умумий миқдорининг 45 фоизини ташкил қилади. уй хўжаликларининг 19 фоизи пичанбоп ўтлар етиштиради. Бошқа озуқа экинлари деҳқон участкаларида ғоят кам учрайди. Уй хўжаликларининг кўплари сомондан молларига озуқа сифатида фойдаланади[1].

Вилоятнинг аксарият фермер хўжаликлариди маъжуд озуқа таркибиди пичанбоп ўтлар ва маккажўхори кўп бўлиб, ушбу экинларни кўпчилик хўжаликлар етиштиради ва улар фермер хўжаликлариди етиштирилган озуқа миқдорининг қарийб 80 фоизини ташкил қилади. Фермер хўжаликларининг қарийб учдан икки қисми чорва моллари учун озуқа сифатида, кам миқдорда бўлса-ди, бошоқли экинлар етиштиради.

Шунингдек, 2007 йилги ҳолатга кўра вилоят миқёсиди ўз участкаларида озуқа экинлари етиштирадиган деҳқон хўжаликларининг ярмидан кўпиди (54 фоизи) озуқа етишмас эди. Бунинг асосий сабаби ернинг етишмаслиги ва озуқа экинлари ҳосилдорлигининг пастлигидир. Фермерларнинг 37 фоизи қорамолларини ўз участкасиди етиштирилган озуқа билан таъминлай олмайди. Фермерларнинг 56 фоизи озуқа экинларини етиштириш учун ернинг етишмаслигини бунинг асосий сабаби, деб, ҳисоблаш мумкин. Буни пахта ва ғалла етиштириш ҳисобидан озуқа экинлари етиштиришдаги маъмурий чекловлар билан изохлаш мумкин. Айрим ҳудудлар учун озуқа экинларини суғориш учун суғориш сувининг етишмаслиги ҳам долзарб муаммодир. Кўпгина деҳқон хўжаликлариди етарли миқдорда озуқа сотиб ололмади. Бунинг асосий сабаби - нархининг баландлиги (айниқса, омукта ем, кунжара) ҳамди сифатли озуқа тақчиллигидир. Шу сабабли уй хўжаликлариди чорва моллари асосан сомон ва маккажўхори билан боқилади ва бундай рацион озуқанинг тўйимлилиги нуқтаи - назаридан номақбул ҳисобланар эди. Бундан ташқари, сўров натижаларига кўра, аксарият хўжаликларда (65 фоиз) чорва молларини сақлаш учун озуқа етишмайди, 9 фоиз уй хўжаликлариди ўз молларини боқиш учун озуқа билан зарур миқдорда таъминлай олмайди.

Умуман олганда, 2007 йилга келиб фермерларнинг атиги 40 фоизи ўз чорва молларини етарли миқдорда озуқа билан таъминлашга қодир. Бу борада шароит нисбатан яхши бўлган Тошкент вилоятида ҳам ушбу кўрсаткич 70 фоиздан ошмайди. Фермерларнинг ярмидан кўпи ўз қорамолларини озуқа билан фақат уларни сақлаб қолиш учунгина таъминламоқди, 10 фоизи чорва молларини энг кам миқдордаги озуқа билан ҳам таъминлай олмайди[2].

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 2006 йилги маълумотларига кўра, фермер хўжаликлариди ва қишлоқ хўжалик корхоналарида озуқа билан

таъминланиш 67 фоизни (озука бирлигида) ташкил этди[3]. Аммо, ушбу озука микдорига асосан сомон (бошоқли экинлар пояси) ҳисобидан эришилган. Сомон тайёрлаш нормага нисбатан 306, пичан 68, сенаж 56, силос 60, озукабоп лавлаги 0,18, яшил масса 45 фоизни ташкил этди.

Қорамоллар сони ўн барабар кўп деҳқон хўжаликлари учун ушбу муаммо янада жиддий ҳисобланади. 2007 йилга келиб вилоятда мавжуд деҳқон хўжаликларининг озука экинлари учун ажратган ер майдонидан келиб чиққан ҳолда, улар етиштирадиган озука бўйича ҳисоб-китоблари ушбу хўжаликларнинг фермер хўжаликларига қараганда озука билан таъминланиш даражаси 25 фоиз кам эканини кўрсатди. Томорқа участкаларида озука етиштириш деҳқон хўжаликларининг пичан, ширали озука ва яшил массага бўлган эҳтиёжининг 5-10 фоиз, силосга бўлган эҳтиёжининг 1 фоиз ва сомонга бўлган эҳтиёжининг 274 фоизини таъминлади.

1991-2007 йилларда республикада қорамоллар сони, гўшт ва сут ишлаб чиқаришни ифода этадиган кўрсаткичлар 40-46 фоиз ошган. Бироқ, озука экинлари экиладиган ерлар қарийб 70 фоиз қисқарган. Илгари озука экиш учун фойдаланилган ерлар дон мустақиллигига эришишга қаратилган давлат стратегиясини амалга ошириш доирасида буғдой етиштириш учун ажратилди. Натижада бир бош қорамол учун озука экинлари экиладиган майдон ярмига камайтирилди: 1980 йиллардаги бир бош қорамолга 0,2 гектардан 1990 йилларда 0,1 гектарга ва 75 фоизга – 2000 йилдан кейин 0,05 гектарга камайтиди[4].

Юқорида кайд этилганидек, республиканинг бошқа ҳудудларида кузатилгани каби Сурхондарё вилоятида ҳам ерларни пахта ва ғалла етиштириш учун квоталаш тизими, шунингдек, ушбу экинлар бўйича давлат буюртмасининг белгиланиши ерларни бошқа экинлар, шу жумладан, озука экинлари учун эркин қайта тақсимлашга монелик қилди. Ҳатто, чорвачилик фермер хўжаликларидаги суғориладиган ерларнинг катта қисмида пахта ва кузги бошоқли экинлар экилди. Бу чорвачилик хўжаликларида ердан мақсадли фойдаланишга доир қонун ҳужжатларига зиддир. Натижада озука экинлари экиш учун хўжаликларга ажратилган ерларнинг атиги учдан бир қисмидан фойдаланилди.

Сурхондарё вилояти фермер хўжаликларида озука экинлари етиштириш масаласини кўриб чиқишда қуйидагиларни ҳам эътиборга олиш даркор:

- озука экинлари кўпинча сифати паст ерларда етиштирилди ва уларнинг ҳосилдорлиги юқори эмас эди;

- хўжаликларда экинларнинг зарур тузилмаси ва ротациясини таъминлайдиган, тупроқ унумдорлигини оширишга ёрдам берадиган озука экинларининг алмашлаб экилмаётган эди;

- озуқа экинлари уруғи етиштирилмайди, махсус қишлоқ хўжалик техникаси, минерал ўғитлар, ёқилғи-мойлаш материаллари етишмас эди (пахта ва ғалла етиштирмайдиган чорвачилик хўжаликлари учун, улар давлат томонидан берилмайди) ва бу озуқа ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатди.

Сурхондарё вилоятида яйловлар билан ҳам боғлиқ вазият мураккаб ҳисобланади. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги берган маълумотларга қараганда 1991 йилда республикадаги барча яйловларнинг 92 фоизи вазирлик тасарруфида эди. Чорва молларининг кўп ва тизимсиз боқилиши, яйловларни алмаштиришга барҳам берилгани ва яйловлар сифати қайта тикланмаётгани боис уларнинг майдони 40 фоизга камайиб кетди. Емирилган яйловларнинг бир қисми захира ерлар тоифаси, яна бир қисми ўрмон фондига ўтказилди.

Бугун мамлакат чорвачилиги қарийб 13 миллион гектар яйлов ерларга эга. Уларнинг аксарияти Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Қашқадарё ва Навоий вилоятларида жойлашган. Яйлов чорва молларининг (қўйлар) асосий қисми шу ерларда боқилади. Сурхондарё вилоятида яйловлар нисбатан камроқ эди. Шу сабабли, қорамоллар учун сенаж (табiiй ўтлар) тайёрлаш ҳам муайян қийинчиликлар билан боғлиқлигини эътиборга олиш зарур. Қорамол парвариш қилишга йўналтирилган хўжаликлар, одатда, суғориладиган ҳудудларда жойлашган, сенаж эса дашт ва тоғолди ҳудудларида тайёрланади. Бу ҳудудларга бориб, озуқа тайёрлаш ва олис масофага олиб келиш меҳнат ресурсларини жалб қилиш, транспорт техникасини талаб қилади ҳамда бу озуқа қийматини оширади. Дашт ва тоғолди ҳудудларда озуқа тайёрлаш бўйича махсус бригадаларининг сенаж тайёрлаши тизимли равишда ташкил этилмагани уни зарур миқдорда тайёрлаш кафолатини бермайди. 2000 йилда воҳадаги яйловлар майдони жами 854,2 минг га ерни ташкил этган бўлиб[5], республикамиздаги жами яйловларнинг умумий майдони 15881,2 минг га ерни ташкил этган[6]. Асосан яйловлардан чорвачиликда фойдаланилган. Воҳадаги яйловларнинг катта майдони тоғолди ҳудудларига тўғри келади (44 %)[7]. Аҳоли қишин-ёзин турғун яшаётганлиги сабабли, қишлоқлар ва кудуқлар атрофларидаги яйлов ҳудудларига бўлган тазйиқ кучаймоқда, яъни яйловлардан фойдаланиш тартибсиз ҳолда олиб борилиб, кўпчилик яйлов майдонларидан ҳаддан ташқари тинимсиз фойдаланиш оқибатида яйловлар қуриб бориши, сифатсиз яйлов озуқаси билан озиқланган чорва молларининг маҳсулдорлиги эса паст бўлиши, энг ачинарлиси, ушбу яйловларнинг умуман яроқсиз ҳолатга келиб қолиш хавфи юзага келмоқда[8]. Илгари чорвадорлар томонидан яйловлардан мавсумий тарзда фойдаланиш уларнинг таназзулга учрашидан сақлаган[9]. Табiiйки, яйлов, ўтлоқ майдонларининг танқислиги чорва молларининг маҳсулдорлигининг камайишига сабаб бўлади.

Сариосиё туманидаги Узун ўрмон хўжалигида 2005 йил 1 январ ҳолатига 2464 бош кўй-эчкилар мавжуд бўлиб, хўжалик вилоят аҳолисини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлашда ўз хиссасини кўшиб келган. Бироқ, хўжалик тасарруфида куз-қиш даврида чорвани боқиш учун яйловлар йўқлиги чорва бош сонини кўпайтириш ва уни парвариш этишга жиддий тўсқинлик қилган[10].

2006 йилда вилоят фермерларнинг 81 фоизи ўртача 2,5 тонна омухта ем сотиб олган ва бу харид қилинган бошқа озуқаларнинг умумий миқдоридан кўпдир. Аммо, шуни эътиборга олиш керакки, ушбу йилларда омухта ем сотиб олиш ҳам муаммо эди. Негаки, ушбу ресурс давлатнинг қатъий назорати остида ишлаб чиқарилди ва сотилди. Уларни ишлаб чиқарадиган заводлар ўз маҳсулотини бозорда ёки бевосита фермерларга сотиш ҳуқуқига эга эмас эди. Омухта ем асосан товар хом-ашё биржаси (ТХБ) орқали сотилади ва уларнинг таклифи ғоят чекланган. Фермернинг омухта ем сотиб олишга оид буюртмаси кўриб чиқилиши учун (қониктирилмаса-да) у биржага кўплаб ҳужжатларни тақдим этиши керак эди.

Аслини олганда, омухта емни бозордан ёки бошқа фермерлардан (товар хом-ашё биржасидан сотиб олганлардан) нақд пулга сотиб олиш мумкин эди, бироқ, унинг нархи биржадагидан анча баланд бўлган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истиқболлари. Аграр секторни ривожлантириш тенденциялари нуқтаи назаридан таҳлил. - Тошкент, Насаф нашриёти. 2010. Б.79.
2. Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истиқболлари. Аграр секторни ривожлантириш тенденциялари нуқтаи назаридан таҳлил. - Тошкент, Насаф нашриёти. 2010. Б.80.
3. Республика бўйича ўртача бир бош шартли қорамолни боқишнинг солиштирма меъёрлари ва ҳудудлар бўйича табақалаштирилган солиштирма меъёрлар ҚСХВ томонидан белгиланган. Бир бош шартли қорамол учун ўртача 15,5 тонна озуқа талаб этилади, ҳудудлар бўйича бу кўрсаткич 12,5-17,1 тонна, республика бўйича озуқа бирлигига бўлган талаб 42,1 центнер, ҳудудлар бўйича 34,1-46,4 центнерни ташкил этади.
4. Ўзбекистоннинг йиллик статистик тўплами. –Тошкент, 2000. –Б. 141.
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Б. 157.
6. Фармонов Т. Яйлов экологиясини яхшилашда чорвачиликнинг ўрни // Экология хабарномаси. 1-сон. 2001. – Б. 16.
7. Сурхан-Шерабадская долина // Сборник научных трудов ТашГУ. – Т., 1964. – С. 140.
8. Я.А.Турдимуратов Я.А. XX асрда сурхон-шеробод воҳаси ареал хўжалик маданияти (чорвачилиги мисолида). Тарих фан. ном. Дис.–Тош.: 2019.-Б. 21.
9. Традиционные знания в области землепользования в странах Центральной Азии: Информ. сборник / Под общ. ред. Г.Б.Бектуровой, О.А.Романовой. – Алматы: S-Принт, 2007. – С. 15.
10. Сурхондарё вилоят хокимлиги жорий архиви 1091- фонд, 1-руйхат, иш-1991, 44-варақ.